

INCREMENTA VS. DECREMENTA. BIBLIOGRAPHY AND RECOLLECTION

Ioana Costa, Prof., PhD, University of Bucharest

Abstract: “Historia Othmanica” is not only a text with a difficult history, from its first redaction to the editions of present time, but also a complex work, structured on manifold levels. The double series announced in the title (“greatness” and “decay”) is eventually doubled by the notes that illustrate, somehow more conspicuous than the “history” itself, the scientific and human personality of Dimitrie Cantemir. Each note he inserted is the outcome of an enormous amount of information, filtered by the experience and intuition of a scientist and highlighted by the observations of a vivid spirit. From this perspective, the “history” attests an increasing vigour from one chapter to another, from Incrementa to Decrementa, from a difficult bibliographic synthesis to personal experience and recollection.

Keywords: Cantemir, Historia Othmanica, history, annals, memories.

Historia Othmanica, „Istoria măririi și decăderii Imperiului othman”, a avut un parcurs sinuos, de la momentul redactării până în anii noștri¹; acest destin editorial decurge din biografia lui Cantemir (și a familiei sale), dar reflectă și complexitatea lucrării, cu paliere care impun o lectură multiplă. Este compartimentată succesiv, prin cele trei cărți ale „Istoriei” (două de creștere, 246 de pagini în manuscrisul *Harvardiense*, una de descreștere, 284 de pagini, p. 247-530) și „Adnotările” autorului la cele trei cărți: două serii de *Annotationes* după *Incrementa* (numerotate continuu, dar aparte, în manuscrisul menționat: 1-279) și o serie după *Decrementa* (numerotate: 1-206). Abordarea distinctă a materialului conduce firesc la o diferențiere a stilului – riguros, în partea de „Istorie” propriu-zisă, și sprinten, fără constrângeri de redactare, în „Adnotări”, dense în precizări, anecdote, evaluări, amintiri. Calea de trecere de la palierul „Istoriei” la cel al „Adnotărilor” este parcursă în ambele sensuri de autor, care notează, de pildă, în textul „Prefeței” (*Praefatio*, cap. 3, par. 12), *supervacaneum arbitramur his uberius explicandis immorari, quod singula suo loco in nostris Annotationibus invenire Lector potuerit*. Adnotările sunt, la rândul lor, atașate câte unui cuvânt din textul „Istoriei”, pe care îl explică din diverse perspective, adesea în conglomerate de abordări. Mai mult decât atât, în interiorul unei adnotări pot interveni observații de rang secundar sau terțiar, prin inserarea unor pasaje (de dimensiuni variabile) atașate câte unui cuvânt din adnotarea însăși. Supraetajarea aceasta are aparența spontaneității, purtând pecetea personalității lui Cantemir și a experienței lui directe.

Annotationes sunt deopotrivă armătura de informații fără de care o operă de amploarea celei de față nu poate exista, ca realizare științifică, și jumătatea vie și, adesea, imprevizibilă a „Istoriei măririi și decăderii”, spațiul în care spiritul multiform al lui Cantemir se desfășoară liber, alunecând pe panta asociațiilor de idei, fără constrângeri, dar și fără monotonie, într-o

¹ Fondul Cantemir din colecția „Dan Slușanschi” găzduită, prin voință testamentară, de Colegiul Noua Europă, cuprinde dosarele de lucru (în arhivă), cărțile folosite și edițiile rezultate. Ultima dintre ele, postumă, este traducerea *Creșterilor și descreșterilor Curții Othmanice*, apărută la Editura Paideia ca ediție *princeps* în sensul deplin al termenului: prima tipărire a traducerii făcute de Dan Slușanschi este o ediție *princeps* în sensul cel mai cuprinzător al termenului, fiind cu adevărat prima traducere în limba română a textului latinesc rămas de la Cantemir, pus în circulație de Antioh Cantemir în 1734-1735, prin intermedierea unei variante englezești, datorate lui Nicholas Tindal. Textul latinesc însuși a fost editat critic abia în mileniul nostru, în 2001, de Dan Slușanschi (Editura Amarcord), după ce apăruse, cu doi ani înainte, un volum ce conținea facsimilul manuscrisului Lat. 124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, la Editura Roza Vânturilor (1999).

efervescentă de informații și interpretări care ni-l aduce foarte aproape pe autorul de acum trei sute de ani. Fiecare notă inserată de Cantemir este rezultatul unei cantități imense de informații, filtrate prin experiența și flerul unui om de știință și nuanțate prin observațiile unui spirit alert, deschis umorului. Citite din perspectiva „Adnotărilor”, paginile textului atestă o încărcătură care sporește de la un capitol la altul, de la *Incrementa* spre *Decrementa*, de la un material bibliografic acumulat cu dificultate, din surse greu accesibile, la experiența personală.

Acest parcurs, dinspre abordarea savantului care cercetează o bibliografie imensă, greu accesibilă contemporanilor săi europeni, spre înregistrarea propriilor sale amintiri, face ca înserierea capitolelor „Istoriei” și ansamblul „Adnotărilor” să fie inegală, într-un crescendo care corespunde implicării autorului în mânăuirea surselor și, pentru ultima parte, chiar în desfășurarea evenimentelor.

„Istoria măririi și decăderii Imperiului othman”² poate fi citită și din perspectiva savantului care se raportează critic la sursele sale. Bibliografia pe care o folosește Cantemir este deopotrivă enormă și proaspătă pentru contemporanii săi europeni: prospețimea vine dinspre sursele puțin cunoscute și rău interpretate de cei nefamiliarizați cu lumea turcească și, mai cu seamă, din permanenta calibrare a lucrărilor pe care se sprijină Cantemir.

Într-o abordare generală a specificului istoriografic, Cantemir își precizează raportarea la surse în segmentul cel mai adecvat pentru o autodefinire: în „Prefață”, organizată în trei capitole de introducere la enormul material pe care îl conține „Istoria”: „Hegira comparată cu era creștină”, „Despre neamul și numele turcilor”, „Originea spiței aliothmanice”. Aceste capitole, deopotrivă cu conținut general și înțesate de date precise, bine ținute (cu precădere cele de cronologie, abundant exemplificate), sunt precedate de un paragraf care anunță structura „Prefeței” și care poate fi perceput ca o obligatorie *captatio benevolentiae*: frazele au însă note de o sinceritate care îl scot din cadrul unui topos istoriografic, oricât de glorios ar fi el – căci nu altfel își începea Tucidide „Războiul peloponesiac”, susținând și acceptând pentru propria sa lucrare imposibilitatea de a atinge adevărul, oricât de temeinică ar fi cercetarea. Lăsând deoparte scrierile istorice, Tucidide mergea chiar la sursa acestora: mărturiile directe. Era obligat însă să admită că martorii oculari aveau percepții diferite asupra aceluiași eveniment, fiecare plasându-se pe o singură fațetă și, în timp, păstrând în memorie ceea ce subiectiv îl interesase la momentul respectiv ori, tot subiectiv, se remodelase ulterior după cursul propriei sale vieți. Sinceritatea este dusă până la capăt, căci istoriograful (recunoaște Tucidide) este supus el însuși fluctuațiilor de memorie și de percepție, ca oricare alt martor. Cantemir știe bine că i se poate aduce reproșul de a nu fi înregistrat adevărul, întocmai cum pot fi învinovați alți istorici ori, pur și simplu, alți martori. Se pune la adăpost de posibilele imputări apelând la limitele cunoașterii omenești, căci, admite el, „nici măcar cele ce se petrec sub ochii noștri nu le-am putea relata astfel încât povestirea să ne fie desăvârșită și cu totul lipsită de erori”. Cu atât mai mult, recuperarea originilor îndepărtate ale neamului și a evenimentelor de la începuturile istoriei othmane este dependentă de surse greu de controlat: „s-au petrecut cu multe veacuri înainte printre neamuri atât de barbare și de nedepinse cu rânduiala omenească (așa cum erau cele othmanice la începuturile lor)”.

² Citatele care urmează sunt extrase din traducerea proprie, în curs de apariție (în cadrul proiectului de editare integrală a operelor latine ale lui Cantemir, desfășurat sub egida Academiei Române).

Severitatea cu care își privește propria sa calitate de martor la evenimente are ca pandant abordarea constant critică a surselor de care se folosește, în mod programatic, după cum notează în finalul „Prefeței”: „avem de gând să înfățișăm și să îndreptăm cele spuse sau scrise anapoda de îndestui istorici, altminteri de mare autoritate”. Evaluarea finală rămâne în seama cititorului – care este însă un lector experimentat, înzestrat cu puterea de a discerne el însuși, este un *diakritikótatos*, după cum îl numește autorul, folosind superlativul unui termen grecesc perceptibil el însuși ca denumind o calitate deținută în formă maximală (*diakritikós*, derivat al verbului *diakríno*, care desemnează primar separarea, inclusiv la nivel ideatic, iar, de aici, distingerea părților componente, examinarea): acestuia i se cere „să judece dacă întreprinderea noastră va fi ajuns la un rezultat mai bun”, păstrând mereu în minte principiul hristic: „cel fără păcat dintre voi să arunce primul cu piatra”. Nu mai puțin semnificativă este adresarea relativ frecventă către „cititorul binevoitor”, de la care autorul așteaptă cu încredere o lectură marcată de discernământ, atât în privința faptelor particulare pe care le relatează, cât și în cuprinderea de ansamblu a operei și în raportul ei cu sursele; din acest punct de vedere este semnificativă încheierea primului capitol al „Prefeței”: „Cântărind cu chibzuință acestea, cititorul binevoitor va înțelege cu ușurință că greșeala altora nu poate aduce acuzația unui fals” pentru scrierea sa.

Înțelegem chiar de la începutul lucrării că abordarea este științifică și, tocmai prin aceasta, unitară. Percepem însă o firească fluctuație, reflectând amploarea informațiilor istorice: față de epoca începuturilor îndepărtate, anii în care Cantemir a cunoscut lumea otomană – direct sau prin contact direct cu martori credibili – sunt mai amplu documentați și, implicit, mai amănunțit prezentați. Concret, lectorul participă la acest spor de informații prin imersiunea într-un text tot mai încărcat de detalii, în planul „Istoriei” și, încă și mai pronunțat, în „Adnotări”, unde intervențiile explicite la persoana întâi sunt ascendente. Farmecul stilistic este însă constant, pentru că asumarea subiectivă (dar nu mai puțin științifică) a istoriei turcești, din partea ultimă a operei, se află într-o contrapondere cu capitolele de început, aureolate de legende și relatări fabuloase, ademenitoare prin conținutul lor și care cuceresc definitiv cititorul prin filtrarea cantemiriană. Plăcerea de a povesti este bine strunită de cărturarul care îmbrățișează lumea întreagă, cu o atenție mereu trează, care oferă perspective diferite, voit exhaustive. Prezența lui este vizibilă, nu doar în demersul continuu de emendare a lucrărilor la care se raportează, ci și prin căldura care apare uneori, ca o atingere umană abia simțită a istoriei, și, mai cu seamă, printr-un simț al umorului cu atât mai percutant cu cât este necăutat, ca o extensie firească a unui cărturar ce nu se află în situația de a-și demonstra erudiția, vădită în fiecare rând și prea bine cunoscută tuturor.

Istoria turcilor, prezentată în maniera analelor, devine în felul acesta tot mai detaliată pe măsură ce firul evenimentelor se apropie de vremea lui Cantemir. Poate că aceasta este explicația simplă a culorilor mai puternice pe care le detectăm în segmentul „descreșterilor”, al „decăderii Imperiului otoman”. Cele două cărți ale „creșterilor” sunt ritmate monotone, în prezentări adesea standardizate ale sultanilor ce au domnit, cu o frazeologie repetitivă. „Descreșterile” aduc însă o prospețime mereu înnoită și prilejuiesc inserții ale autorului însuși. Din nou se cuvine să observăm însă că ansamblul „Istoriei” lui Cantemir este echilibrat, și din acest punct de vedere: chiar dacă prezența autorului este mai subțire în cărțile „măririi”, ea este totuși constantă. Cititorul are mereu certitudinea că textul pe care îl citește este, dincolo de izvoarele bibliografice, creația voit personalizată a lui Cantemir. Chiar atunci când se

sprijină pe surse vechi și incerte, le filtrează prin experiența sa proprie la Curtea othmană, dublată de raționamente susținute de familiaritatea îndelungată cu documentele și cu tradiția credibilă. De pildă, în capitolul elaborat (și în mare parte arid) dedicat explicării cronologiei turcești (primul capitol al „Prefetei”), Cantemir validează informațiile prin propriile sale observații: „cele susținute aici sunt confirmate de ce am văzut noi înșine, aflându-ne acolo; căci, deși azi le sunt îndeajuns de bine știute nu doar ziua și ora, ci chiar momentul exact al lunii noi, după însemnările zilnice pe care le numesc *Ruznamcze*, totuși ei niciodată nu instituie nici *Ramazan*, nici *Bairam*, dacă nu depune cineva mărturie că a văzut faza lunii noi.”

Fabulosul originilor aliothmane (al treilea capitol al „Prefetei” le este dedicat în totalitate) se află la locul său firesc în relatările pe care toate istoriile neamurilor individuale le repetă pentru fazele anterioare documentelor. „Dacă iscodim începuturile celor mai însemnate neamuri de la greci, perși, romani, ce vom găsi, de nu povești și păreri de tot râsul ale poezilor despre nașterea acelor?” Semizei și eroi, oameni zămisliți de fapte miraculoase ori trăind în împrejurări greu credibile, vedenii în vis și „prevestiri, mereu pomenite, ale unei măreții viitoare” – toate acestea le sunt familiare cititorului și sunt cu atât mai mult acceptabile aici: „Dacă acestea s-au petrecut la cele mai rafinate și civilizate popoare din lume, ce ai crede că s-a întâmplat la barbari și la unii fără pricepere în cultivarea cetății și a artelor?”

Când se referă însă la istorici, Cantemir îi judecă după criteriul probității științifice și îi trece în revistă de la bun început, din „Prefață”, pe cei mai de seamă (în subcapitolul, extins, al cincilea, din capitolul dedicat „Originii spiței aliothmanice”). Dintre istoricii creștini îl amintește elogios (dar nu fără reținerile inerente din perspectiva cărturarului aflat în intimitatea subiectului) pe Laonic Chalcocondyl, „cumva singurul dintre istoricii greci pe care îi avem în chestiunile turcești care să ne merite încrederea” (par. 2), „un bărbat care nu doar că se cuvine să fie trecut în rândul autorilor clasici, ci trebuie să fie prețuit ca foarte vrednic în scoaterea la lumină a faptelor othmanilor” (par. 5). Elogiul rar pe care i-l aduce implicit Cantemir este citarea: „El, adunând părerile altora în privința originii acestui neam și redactându-le ca într-un compendiu, le înfățișează astfel în prima carte a Istoriei sale” etc. (par. 5), însoțită de comentarea metodei: „soarbe adevărul istoric chiar de la izvorul lui, lăsând deoparte cursurile de apă firave”. Seria istoricilor creștini acceptați de Cantemir continuă, ierarhic, cu Iohannes Gaudier, autor al unor *Annales Sultanorum Osmanidarum*, din 1588: „un comentator nu lipsit de pricepere al analelor turcești” (par. 7); este însă nevoie de prudență în consultarea lucrării acestuia, căci „scoțând câteva fapte privind spița și strămoșii împăraților othmani din povestirea, plină de născociri, după cum socotesc eu, a Cronicii aliothmane, el schingiuiește prea îndrăzneț adevărul” și „îmbină ba dintr-o parte, ba dintr-alta, niște nume, într-o limbă stricată și într-o înșiruire fără ordine”, inserând unele „datări, locuri” și „denumiri de neamuri și oameni, care se potrivesc prea puțin sau chiar deloc” (par. 7). Cantemir le socotește în parte „inutile lucrării” sale, dar – spune el – „nu ne vom feri să le amintim pe scurt, de dragul cititorului nostru” (par. 7). Felul în care recurge la analele europene este pilduitor: „el (*is est* Iohannes Gaudier) adaugă și numele satrapilor, pe care, pentru că sunt transmise atât de stricat încât fără ajutorul istoriei cu greu ai putea crede că sunt ale satrapilor abia pomeniți, e de folos să le adăugăm din analele turcești, în forma corectă” (par. 12). Lista istoricilor care sunt menționați de Cantemir continuă cu „autorul de anale, Saadi Effendi, ținut la mare cinste la othmani” (par. 14), elogiât de Cantemir în paragraful de

deschidere al capitolului „Genealogia spiței aliothmane” („autorul turc lăudat de noi de atâtea ori, un om ce este la fel de mult crainic al slavei othmane și garant al adevărului istoric”) și cu „istoricul Neszi, care este cu mult mai vechi decât Saadi”, coroborând datele lor cu cele oferite de Chalcocondyl (par. 15). Reelaborarea materialului de către Cantemir este perceptibilă deopotrivă la nivelul faptelor istorice și din perspectivă lingvistică: întemeietorii spiței aliothmanice, de pildă, sunt înseriați, tocmai pentru a evita vreo confuzie și pentru a reteza erorile unor istorici din viitor, și în grafie arabă. („ca nu cumva cititorul nostru să le înțeleagă greșit, așa cum am văzut că li se întâmplă multor autori creștini, am preferat să le scriem și cu litere arăbești”).

Alți istorici sunt menționați și evaluați de Cantemir în „Adnotări”. Între ei, merită un loc aparte Georgios Phrantzes, contemporan cu căderea cetății Constantinopole, prețuit în general ca autor credibil, cel puțin pentru evenimentele din timpul vieții sale. Reușind să scape din mâinile turcilor, el se refugiase în 1453 în Morea, la curtea lui Thomas Palaiologos, retrăgându-se în 1460 la o mănăstire în Corfu, unde a scris o „Cronică” a Paleologilor, acoperind răstimpul 1258-1467. Cantemir însă îl socotește „nu într-un totu sigur, nici în privința chestiunilor care țin de turci, nici chiar a celor de acasă, ale grecilor” (Ann. 1.5.aa), iar explicația o găsește în biografia istoricului, care „și-a compus cronica pe când era de-acum bătrân și se afla în surghiun, bizuindu-se așadar pe memorie și nu pe documente și arhive publice” (Ann. 1.9.1), cu o notă de înțelegere umană, căci avea „memoria slăbită de bătrânețe, de griji și de nenorociri”. Însemnările adunate de el în secțiunea de adnotări a „Istoriei othmane” luminează subiectiv impasul unui autor rămas fără documentele adunate cu scrupulozitate: „pierzând cele pe care mi le notasem cu grijă de pe urma discuțiilor cu turcii învățați, precum și alte scrieri, din nedreptatea sorții, trebuie să înșir numai ce-mi oferă memoria” (Ann. 2.2.tt). Înstrăinarea de propriile documente capătă dimensiuni sporite, în cazul lui Cantemir, prin mediul în care este nevoit să își compună opera: „căci ne aflăm într-un spațiu lipsit nu doar de literatura arabă, ci de orice alte umanioare, unde nu există nici loc, nici nume pentru o bibliotecă împlinită” (Ann. 2.3.a).

Se adaugă la aceste observații ce țin de metoda istoriografică un sfat emblematic dat, în treacăt, de Cantemir lui Michael Langius, autorul unor *Exercitationes philologicae de differentia linguae Graecorum veteris et novae sive Barbaro-Graecae*: „l-am îndemnat să nu amestece, când dă un dicționar etimologic pentru o limbă pe care nu o cunoaște, prea multe barbarisme în dialectul «greco-barbar», cum îl numește; căci a căuta în felul acesta originea înseamnă, e limpede, a-ți da pe față neștiința în privința literaturii grecești și turcești, deopotrivă, cu a căror cunoaștere se fălește” (Ann. 1.4.h).

Impasul biografic în care s-a aflat Dimitrie Cantemir după episodul scurtei sale domnii l-ar fi putut aduce într-o situație care să amintească de Georgios Phrantzes, așa cum ni-l înfățișează el, un cărturar ce-și pierduse însemnările adunate cu greu; disciplina severă a metodei de lucru și discernământul bine exersat s-au împletit însă benefic într-o operă în care memoria autorului dă un suflu proaspăt documentelor cercetate, funcționând ca argumente robuste ale unui istoric *diakritikótatos*.

Bibliografie

Cantemir, Dimitrie, *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae libri tres/ The Growth and Decay of the Ottoman Empire. Original Latin text of the final version revised by the author/ Creșterile și Descreșterile Imperiului Otoman. Textul original latin în forma finală revizuită de autor*. Facsimil al manuscrisului Lat-124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, Cambridge, Mass., introducere Virgil Cândea, București, <Editura> Roza Vânturilor, 1999.

Cantemir, Dimitrie, *Incrementorum et decrementorum Aulae Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*, ediție critică Dan Slușanschi, prefată Virgil Cândea, Timișoara, Editura Amarcord, 2001.

Cantemir, Dimitrie, „Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții Othman[n]ice sau Aliothman[n]ice de la primul început al neamului adusă până în vremurile noastre, în trei cărți”, versiune românească și indice Dan Slușanschi, prefată Virgil Cândea, <București>, <Editura> Paideia, <2012>, ©2008 Dan Slușanschi, ©2010 Editura Paideia.

Costa, Ioana, *Digresiuni în Adnotările lui Cantemir la „Incrementa et decrementa Aulae Othmanicae”*, în: *Quaestiones Romanicae. Lucrările Colocviului internațional „Comunicare și cultură în România europeană”*, ediția I, 15-16.06.2012, Timișoara, Universitatea de Vest, Szeged University Press, 2012, p. 274-278.